247sk19

१९

सगुणं ब्रह्म

प्रस्तावना

सर्वेषु वेदान्तवाक्येषु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं ब्रह्म एव प्रतिपाद्यते। ब्रह्मणि एव सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यम्। सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म एकमेवाद्वयम्। तथापि उपाधिकृतः भेदः कल्प्यते न तु वास्तविकः। वेदान्तवाक्येभ्यः द्विरूपं ब्रह्म अवगम्यते। सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म। सगुणं ब्रह्म नामरूपोपाधिभेदविशिष्टं भवति। सगुणं ब्रह्म एव जगत्सृजति। तस्मिन् ब्रह्मणि सत्यसङ्कल्पत्वसत्यकामत्वादयः गुणाः सन्ति इति श्रुत्यादिषु स्पष्टमेव निगदितम्। पूर्वपाठे निर्गुणं ब्रह्म आलोचितम्। अस्मिन् पाठे सगुणं ब्रह्म आलोच्यविषयः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- ब्रह्मणि कीदृशं कर्तृत्वम् अस्ति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- सर्वेषां वेदान्तानां कुत्र तात्पर्यम् इति वक्तुं शक्ष्यति।
- तटस्थलक्षणं हि किम् इति अवगच्छेत्।
- ब्रह्मणः तटस्थलक्षणविषये उपनिषदि किमुक्तम् इति जानीयात्।
- बिम्बप्रतिबिम्बवाददिशा ईश्वरस्वरूपं किम् इति वक्तुं शक्ष्यति।
- ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं किम् इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- अवच्छेदवाददिशा ईश्वरस्वरूपं किम् इति अवगच्छेत्।
- ब्रह्मणः तटस्थलक्षणविषयिणी श्रुतिः का इति वक्तुं शक्नुयात्।
- ब्रह्मणः तटस्थलक्षणविषयिणी स्मृतिः का इति ज्ञातुं शक्नुयात्।

१९.१ सगुणब्रह्मस्वरूपम्

१९.१.१ ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्

यस्य लक्षणं क्रियते तत् लक्ष्यम्। लक्ष्यस्य यदसाधारणधर्मः तदेव लक्षणम्। लक्ष्यस्य यावत्स्थितिकालः तावत्कालं लक्ष्ये न स्थित्वा यत् लक्ष्यस्य व्यावर्तकं भवति तदेव तटस्थलक्षणम्।

उदाहरणं यथा- गन्धवत्वं पृथिव्याः तटस्थलक्षणम्। अत्र लक्ष्या पृथिवी। पृथिव्याः परमाणुरपि पृथिवी। अतः परमाणुरपि लक्ष्यः भवति। पृथिव्याः परमाणुः नित्यः चिरं च तिष्ठति। किन्तु गन्धः चिरं न तिष्ठति। जन्यः भाववस्तुरूपः गन्धः महाप्रलयकाले न तिष्ठति। नैयायिकानां मते उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धः न तिष्ठति। अतः गन्धवत्वं पृथिव्याः तटस्थलक्षणम्। एवमेव जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्। जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म इत्यत्र श्रुतिः मानम्। तैत्तिरीयोपनिषदः भृगुवल्ल्यां उच्यते "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरम् उपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मै एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् इति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति"[३/१] इति। अस्याः श्रुतेः अर्थस्तावत् पुत्रः भृगुः पितुः वरुणस्य सकाशम् आगत्य प्रोक्तवान् यत् ब्रह्मविद्याम् अध्यापय इति। पिता वरुणः विध्यनुसारेण ब्रह्मज्ञानस्य उपायभूतम् अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनः वाचं च उपदिष्टवान्। पुनरपि उक्तवान् यत् यस्मात् कारणभूतात् ब्रह्मादिस्थावरान्तानि भूतानि उत्पद्यन्ते, उत्पन्नानि च येन वस्तुना स्थितिं लभन्ते, ध्वंसोन्मुखानि भवन्ति, यत्र च प्रलीयन्ते तत् जन्मस्थितिलयनिदानं ब्रह्म वस्तु विशेषेण ज्ञातुम् इच्छ। एतत् श्रुत्वा भृगुः ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेन तपः कृतवान्। जगज्जन्मादिकारणम् इत्यत्र जगत्पदेन अशेषं कार्यजातं विवक्षितम्। मायायामपि जगत्कारणत्वम् अस्ति खलु इति आशङ्का न कर्तव्या। कारणं हि अत्र कारणत्वम् अर्थात् कर्तृत्वम्। माया जडा भवति। जडायां मायायां कर्तृत्वं न सम्भवति। वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण निगद्यते "प्रकृते ब्रह्मणि च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वं च कर्तृत्वमतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः" (धर्मराजाध्वरीन्द्रः। २०१०। वेदान्तपरिभाषा। श्री सीतीराम-शास्त्री-मुसलगावकरः। *Chowkhamba Vidya Bhavan, Baranasi*। पृष्ठाङ्कः-३२९) इति। कार्यं प्रति यानि उपादानकारणानि सन्ति, तेषां कारणानाम् अपरोक्षज्ञानं यस्मिन् विद्यते, पुनः कार्यं कर्तुम् इच्छा कार्यकरणानुकूलप्रयन्तः च यस्मिन् विद्यते स कर्ता भवति। एतत् त्रयं परमेश्वेरे अस्ति। वेदान्तपरिभाषाकारेण धर्मराजाध्वरीन्द्रेण उच्यते "कर्तृत्वं च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्" इति। "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥"[१/१/९] इति मुण्डकोपनिषद्गता श्रुतिः परमेश्वरस्य अपरोक्षज्ञानसद्भावे प्रमाणम्। परमेश्वरः सामान्येन सर्वं जानाति इत्यतः सर्वज्ञः। स विशेषेण सर्वं वेत्ति इत्यतः सर्ववित्। तस्य ईश्वरस्य सर्वज्ञतारूपं ज्ञानविकारं तपः भवति। तस्मात् ब्रह्मणः हिरण्यगर्भाख्यं कार्यब्रह्म नाम रूपम् अन्नं च उत्पद्यते। परमेश्वरस्य कार्यकरणानुकूलप्रयत्नसद्भावे तैत्तिरीयोपनिषद्गता श्रुतिः तावत् "सः अकामयत। बहु स्याम् प्रजायेयेति। स तपः अतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत। यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्।"[२/६] इति। स परमात्मा ऐच्छत् यत् अहं प्रभूतं भवेयम्, उत्पन्नो भवेयम्। अनन्तरं परमात्मा सृष्टेः उपयोगिनं सङ्कल्पं कृतवान्। स तपः कृत्वा चराचरम् इदं सर्वम् उत्पादितवान्। तत्रैव च प्रविष्टवान्। तत्र अनुप्रविश्य मूर्त्तम् आकृतिविशिष्टम्, अमूर्त्तम् आकृतिरहितं च इत्यादिकमभवत्। ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणत्वे "जन्माद्यस्य यतः"[१/१/२] इति बादरायणविरचितं ब्रह्मसूत्रमपि मानम्। अत्र यतः इति पदेन कारणस्य ब्रह्मणः निर्देशः कृतः वर्तते। अस्य इति पदेन प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगतः अयं निर्देशः क्रियते। नाम्ना रूपेण च अभिव्यक्तं जगदिदम्।

नाम रूपं च जगतः अंशद्वयम्। वाक्यसुधाकारेण उक्तम् अस्ति "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेति अंशपञ्चकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥" इति। "जन्माद्यस्य यतः" इत्येतत् सूत्रं ब्रह्मसूत्रस्य समन्वयाधिकरणगतजन्माद्यधिकरणे पठ्यते। "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरम् उपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मै एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् इति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति"[३/१] इति श्रुतिवाक्यम् अस्य अधिकरणस्य विषयः। जन्म उत्पत्तिः आदिः अस्य इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। बहुव्रीहिसमासे अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं भवति। समासघटकपदार्थाः च विशेषणानि भवन्ति। यत्र विशेषणैः साकं विशेष्यरूपान्यपदार्थस्य अपि ग्रहणं भवति तत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः ज्ञेयः। यथा पीताम्बरं पश्य इत्यत्र पीताम्बरविशेषणाभ्यां विशेष्यरूपस्य पुरुषस्य ग्रहणं भवति। एवमेव जन्म आदिः यस्य इत्यत्र जन्म विशेषणम्। विशेष्यौ स्थितिलयौ भवतः। अस्मिन् सूत्रे विशेषणेन जन्मना साकं स्थितिलययोरपि ग्रहणं भवति। अतोऽत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। अत्र जन्मनः आदित्वं श्रुत्यनुसारि। तैत्तिरीयोनिषद्गता श्रुतिस्तावत् " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति"[३/१] इति। अपि च जन्मनः आदित्वं वस्तुवृत्तापेक्षम्। जन्मना सत्ता लब्धा चेदेव तस्य लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिः प्रलयः च सम्भवति। अनेन सूत्रेण किं लिलक्षयिषितमिति चेत् भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगद्यते "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरम् उपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति।" इति उपक्रम्य आह " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति"[३/१] इति। तस्य च निर्णयवाक्यम् - "आनन्दात् हि एव खलु इमाणि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति इति"[३/६]। अन्यानि अपि एवं जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाणि उदाहर्त्तव्यानि" इति। अत्र भगवत्पादानामेवमेव आशयः यत् यस्मात् सर्वमिदमुत्पन्नं तत् आनन्दस्वरूपं ब्रह्मैव इति। अनेककर्तृभिः भोक्तृभिः च संयुक्तमस्ति जगत्। येषां क्रियाणां फलानां च व्यवस्थितदेशकालनिमित्तानि सन्ति, तेषां क्रियाफलानाम् आश्रयभूतं जगत्। मनसा अचिन्त्यरचनारूपं जगत्। एतादृशस्य जगतः उत्पत्तिः स्थितिः प्रलयः च सर्वज्ञात् परमेश्वरात् एव भवति। अतः एव भगवता शङ्कराचार्येण "जन्माद्यस्य यतः"[१/१/२] इति अस्मिन् ब्रह्मसूत्रभाष्ये कथ्यते "अस्य जगतः नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसापि अचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणात् भवति, तत् ब्रह्म इति वाक्यशेषः" इति। अन्तिमे ब्रह्मणः नव तटस्थलक्षणानि प्राप्यन्ते। तानि भवन्ति-

१) जगज्जन्मानुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्

२) जगत्स्थित्यनुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्

३) जगल्लयानुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्

४) जगज्जन्मानुकूलचिकीर्षावत्त्वम्

५) जगत्स्थित्यनुकूलचिकीर्षावत्त्वम्

६) जगल्लयानुकूलचिकीर्षावत्त्वम्

७) जगज्जन्मानुकूलप्रयत्नवत्त्वम्

८) जगत्स्थित्यनुकूलप्रयत्नवत्त्वम्

९) जगल्लयानुकूलप्रयत्नवत्त्वम्

ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञत्वं दर्शितम्। तस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं "शास्त्रयोनित्वात्"[१/१/३] इत्यस्मिन् ब्रह्मसूत्रे दृढीकृतं वर्तते। अस्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणस्य वर्णकद्वयं विद्यते। सूत्रस्य एकप्रकारतात्पर्यार्थवर्णना यस्मिन् भाष्यांशे विद्यते तदेव वर्णकमिति उच्यते। प्रथमे वर्णके "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेव एतत् यत् ऋग्वेदः"[२/४/१०] इति बृहदारण्यकोपनिषद्गतं श्रुतिवाक्यं विषयः। शास्त्रस्य ऋग्वेदादेः, योनिः कारणम्, तस्य भावः, तत्त्वं शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् शास्त्रयोनित्वात् अर्थात् वेदकर्तृकत्वात्, ब्रह्म सर्वज्ञम्। "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि" इति दशविद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः भवन्ति। एतैः वेदार्थज्ञानहेतुभिरुपकृतस्य ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य कारणं ब्रह्म। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगद्यते "महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थवद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म" इति। यथा प्रदीपः विद्यमानं वस्तु प्रकाशयति तथैव ऋग्वेदादीनि शास्त्राणि सर्वम् अर्थं प्रकाशयति। एतच्च शास्त्रं सर्वज्ञसदृशं भवति। एतादृशस्य सर्वज्ञसदृशस्य शास्त्रस्य सर्वज्ञात् एव सम्भवोऽस्ति, न ततोऽन्यस्माम् कस्मांश्चित्। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः कथ्यते "न हि ईदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञात् अन्यतः सम्भवोऽस्ति" इति। यानि अनेकार्थप्रतिपादकानि शास्त्राणि यस्मात् पुरुषविशेषात् उत्पन्नानि, स पुरुषः तेभ्यः शास्त्रेभ्योऽपि अधिकतरविज्ञानवान् इति प्रसिद्धं लोके। पुरुषस्य यथा प्रयत्नं विना एव निःश्वासादिकार्यं चलति तथैव अप्रयत्नेन लीलान्यायेन सर्वज्ञानाकरस्य ऋग्वेदादेः यस्मात् महतः भूतात् योनेः सम्भवः तत् ब्रह्म इति ज्ञेयम्। अत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च । द्वितीये वर्णके "तं तु औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि"[३/९/२६] इति बृहदारण्यकोपनिषद्गतं श्रुतिवाक्यं विषयः। शास्त्रम् ऋग्वेदादि, योनिः प्रमाणं यस्य, तत् शास्त्रयोनिः, तत्त्वं शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् शास्त्रयोनित्वात् अर्थात् वेदैकप्रमाणकत्वात् इति सूत्रस्य पदशः अर्थः। भाष्यरत्नप्रभाकारेण अस्मिन् प्रसङ्गालोचनावसरे उक्तं यत् "यस्य निःश्वसितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः। श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे" (तदेव पुस्तकम्। पृष्ठाङ्कः- ११६) इति। ब्रह्म वेदैकप्रमाणेन एव वेद्यम्। व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वात्मकत्वं च समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणः धर्माः भवन्ति। "मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः"[३/१४/२] इत्यस्यां छान्दोग्योपनिषद्गतश्रुतौ मनोमयत्वादिगुणकः शारीर उपास्यत्वेन उपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मा उपदिश्यते इति संशये सति उच्यते परमात्मा एव उपदिश्यते। कारणं हि सर्वेषु वेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मण एव उपदेशः निगदितः वर्तते। यथा छान्दोग्योपनिषदि निगद्यते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्तः उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः, यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषः भवति, तथा

इतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत"[३/१४/१] इति। "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च"[१/२/२] इत्यस्मिन् ब्रह्मसूत्रे ब्रह्मणः सगुणत्वं स्पष्टं प्रतिपादितम्। अस्य सूत्रस्य अर्थस्तावत् वक्तुम् इष्टाः विवक्षिताः, विवक्षिताश्च ते गुणाश्च इति विवक्षितगुणाः, ब्रह्मणि एव तेषां गुणानामुपपत्तेः ब्रह्मैव उपास्यं भवति, न तु जीवः। सत्यसङ्कल्पसत्यकामादयः गुणाः सगुणब्रह्मणि एव सम्भवन्ति। सगुणब्रह्मविषयिण्यः श्रुतयः स्मृतयः च वर्तन्ते। श्वेताश्वतरोपनिषदि उच्यते "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि, त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः"[४/३] इति। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि कथ्यते "सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति"[१३/१३] इति। भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः समन्वयाध्याये विराजमाने "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च"[१/२/२] इत्यस्मिन् ब्रह्मसूत्रभाष्ये निगद्यते "'अप्राणः हि अमनाः शुभ्रः'[मुण्डकोपनिषत्, ३/१४/१] इत्यादिश्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषया इति विशेषः" (तदेव पुस्तकम्। पृष्ठाङ्कः-४१६) इति। ""

अज्ञानं सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं च भवति। अज्ञानस्य त्रिगुणात्मकत्वसद्भावे श्रुतिः मानम्। श्वेताश्वतरोपनिषदि निगद्यते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥"[४/५] इति। रजसः सत्त्वस्य च अंशतः सम्पन्नात् तमोगुणप्रधानात् विक्षेपशक्तियुक्तात् अज्ञानोपहितचैतन्यात् आकाशः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेः आपः, अद्भ्यः पृथिवी उत्पद्यते। तैत्तिरीयोपनिषदि उच्यते "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः"इत्यादि। आकाशादिषु स्वकारणगुणानुरूपमुत्तरोत्तरं सत्त्वरजस्तमसामपि उत्पत्तिः भवति। आकाशः वायुः अग्निः आपः पृथिवी चेति पञ्च सूक्ष्मभूतानि। एतानि सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राणि कथ्यन्ते। अर्थात् क्रमशः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमात्राणि सूक्ष्मभूतानि अपञ्चकृतानि भवन्ति। सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्षशरीराणि जायन्ते। तानि सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवयुक्तानि भवन्ति। त्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं चेति ज्ञानेन्द्रियाणि। वाक् पाणिः पादः पायुः उपस्थः चेति कर्मेन्द्रियाणि। प्राणः अपानः व्यानः उदानः समानः चेति प्राणाः। निश्चयात्मिका बुद्धिः। सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः। एते सप्तदशावयवाः। आकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यः पृथक्तया पृथक्तया क्रमेण ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। आकाशादीनां मिलितेभ्यः सात्त्विकांशेभ्यः बुद्धिः मनः च उत्पद्यते। आकाशादीनां रजोऽंशेभ्यः पृथक्तया पृथक्तया कर्मेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। आकाशादीनां मिलितेभ्यः रजोऽंशेभ्यः पञ्च प्राणाः उत्पद्यन्ते। तमोगुणप्रधानैः अपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतानि भूतानि जायन्ते। अपञ्चीकृतसूक्ष्मभूतैः लिङ्गशरीरमुत्पद्यते। लिङ्गशरीरस्य अपरं नाम सूक्ष्मशरीरम्। एतत् लिङ्गशरीरम् उपर्युक्तसप्तदशावयवयुक्तानि भवन्ति। मैत्रेयोपनिषदि उक्तं "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्॥" इति। पञ्चीकृतभूतेभ्यः भुर्भूवस्स्वर्महर्जनस्तपःसत्यनामकानाम् उपरि उपरि विद्यमानानां लोकानाम्, अतलवितलसुतलरसातलमहातलतलातलपातालनामकानाम् अधः विद्यमानानां लोकानाम्, ब्रह्माण्डस्य, जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्यानां चतुर्विधानां स्थूलशरीराणाम्, स्थूलशरीरभोग्यान्नपानादीनां च उत्पत्तिः भवति। एवं क्रमेण सृष्टिः जायते। कारणसूक्ष्मस्थूलशरीराणि त्रीणि सन्ति। समष्टिकारणशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं सर्वज्ञः ईश्वरः। व्यष्टिकारणशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं प्राज्ञः।

समष्टिसूक्ष्मशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भः। व्यष्टिसूक्ष्मशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं तैजसः। समष्टिस्थूलशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं विराड्। व्यष्टिस्थूलशरीराज्ञानोपहितं चैतन्यं विश्वः। स्थूलशरीरोत्पत्तौ कार्यब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य साक्षात्कर्तृत्वम्। इतराशेषप्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यगर्भादिभिः ईश्वरस्य परम्परया कर्तृत्वम्। अतः एव छान्दोग्योपनिषदि निगद्यते "हन्ताहम् इमाः तिस्रः देवताः अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"[६/३/२] इति। हिरण्यगर्भः एव प्रथमः जीवः। अत्र श्रुतयः भवन्ति "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुषः उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे सरवर्तत"[यजुर्वेदः-१३/४] इति। येन क्रमेण सृष्टिः भवति तद्विपरीतक्रमेण भूतानां भौतिकानां च लयः भवति। पृथिव्याः अप्सु, अपां तेजसि, तेजसः वायौ, वायोः आकाशः, आकाशस्य जीवगताहङ्कारे, जीवगताहङ्कारस्य कार्यब्रह्महिरण्यगर्भाहङ्कारे लयः भवति। हिरण्यगर्भाहङ्कारस्य अविद्यायां लयः भवति। एवं प्रलयक्रमसद्भावे विष्णुपुराणं मानम्। विष्णुपुराणे गद्यते "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् ! निष्कलं संप्रलीयते॥" इति एवं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम् उक्तम्।

१९.१.२ बिम्बप्रतिबिम्बवादेन ईश्वरस्वरूप्‌

द्विविधं ब्रह्म अवगम्यते। सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म। सगुणं ब्रह्म नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं भवति। निर्गुणं ब्रह्म सर्वोपाधिविवर्जितं तिष्ठति। अतः एव शङ्कराचार्येण ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये (आनन्दमयाधिकरणे) उक्तमस्ति "अतः परस्य ग्रन्थस्य किम् उत्थानम् इति ? उच्यते द्विरूपं हि ब्रह्म अधिगम्यते। नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टम्, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्।" इति। ब्रह्मणः द्विरूपत्वे सहस्रशः श्रुतयः प्रमाणानि भवन्ति। "यत्र हि द्वैतम् इव भवति, तदितरः इतरं पश्यति", "यत्र तु अस्य सर्वम् आत्मैव अभूत्, तत् केन कं पश्येत्"[बृहदारण्यकोपनिषत्-४/५/१५], "यत्र न अन्यत् पश्यति, न अन्यत् शृणोति, न अन्यत् विजानाति, स भूमा, अथ यत्र अन्यत् पश्यति, अन्यत् शृणोति, अन्यत् विजानाति, तदल्पम्, यः वै भूमा तत् अमृतम्, अथ यदल्पम्, तन्मर्त्यम्"[छान्दोग्योपनिषत्-७/२४/१], "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥"[श्वेताश्वतरोपनिषत्] च इत्याद्याः श्रुतयः विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणः द्विरूपत्वं कथयन्ति। एकमेवाज्ञानं जीवेश्वरयोः उपाधिरूपेण प्रदर्शितम्। विष्णुपुराणे उच्यते "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशम् आत्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥" इति। जीवः प्रतिबिम्बस्थानीयः। सगुणं ब्रह्म अर्थात् ईश्वरः बिम्बस्थानीयः। बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण जीवेश्वरौ स्वीक्रियेते चेत् ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्य च पारतन्त्र्यं युक्तियुक्तं भवति। कश्च पुरुषः यथा जले स्वस्य प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा प्रतिबिम्बमेवाहम् इति मन्यते। तथैव ईश्वरः अपि स्वप्रतिबिम्बरूपजीवगतक्रियां स्वस्य मन्यते। अतः एव कल्पतरुकारेण उक्तं "प्रतिबिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः। पुमान् क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रिया॥" इति। सूर्यः सर्वत्र आलोकं प्रसारयति। आलोकस्य विशेषप्रकाशस्थानं यथा दर्पणः तथा अज्ञाने प्रतिबिम्बतजीवस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानम् अज्ञानपरिणामविशेषम् अन्तःकरणम्। केवलेन अन्तःकरणेन अज्ञानोपाधिपरित्यागः न सम्भवति। कारणं हि केवलेन अन्तःकरणोपाधिना परिच्छिन्नं

चैतन्यं जीवः इति स्वीक्रियते चेत् योगीनां कायव्यूहाधिष्ठानत्वासम्भवः। मायायां चैतन्यप्रतिबिम्बः ईश्वरः। सा च माया अनादिर्भवति। पञ्चदश्याः चित्रदीपप्रकरणे निगदितं "जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकम् अनादयः॥" इति। सा माया सदसद्भ्याम् अनिर्वाच्या भवति। ब्रह्मज्ञाने सति सा माया नश्यति इत्यतः सा माया न सदिति। मायायाः अपरोक्षप्रतिभासरूपः संसारः दृश्यते इत्यतः सा न असदिति। सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे निगद्यते "अथ कः ईश्वरः को वा जीव ? अत्र उक्तं प्रकटार्थविवरणे अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिः चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः" इति। पञ्चदश्याः तत्त्वविवेकप्रकरणे मायाविद्ययोः भेदं परिकल्प्य मायायां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः निगदितः। विशुद्धसत्त्वप्रधाना माया। मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या। तादृश्याम् अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः जीवः। पञ्चदश्याः तत्त्वविवेकप्रकरणे कथ्यते "सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते। मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञः ईश्वरः॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा। सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्॥"[१/१६, १७] इति। सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे उच्यते "तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मिकायाः मूलप्रकृतेः जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या स्वयमेव भवति इति श्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या इति मायाविद्याभेदं परिकल्प्य मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः इत्युक्तम्" इति। "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतिम् आश्रित्य संक्षेपशारीरककारेण सर्वज्ञात्ममुनिना उच्यते यत् अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः। पुनः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बः जीवःइति। वस्तुतस्तु जीवेश्वरयोरभेद एव। जीवेश्वरयोः भेद अविद्यया कल्पित उपाधिकृतः च। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः ब्रह्मसूत्रगतसमन्वयाध्यायस्य द्वितीयपादगतान्तर्याम्यधिकरणे "शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते"[१/२/२०] निगद्यते- "अत्रोच्यते अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्त अयं शारीरान्तर्यामिणोः भेदव्यपदेशः, न पारमार्थिकः। एकः हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहारः उपाधिकृतः यथा घटाकाशः महाकाश इति" इति।

१९.१.३ अवच्छेदवादेन ईश्वरस्वरूपम्

अपरे केचन कथयन्ति यत् यः पदार्थः रूपेण उपहितः नास्ति, तस्य प्रतिबिम्बः कदापि न सम्भवति। यथा नीरूपस्य आकाशस्य प्रतिबिम्बः कदापि न सम्भवति। तथैव सर्वोपाधिविवर्जितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणः अपि प्रतिबिम्बः न सम्भवति। मायाविद्ययोः भेदः नास्ति। माया अविद्या एव इति मत्वा केचन कथयन्ति माया एका एव। मायायाः एकत्वे श्रुतयः भवन्ति "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"[श्वेताश्वतरोपनिषत्-४/१०], "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥"[४/५] च इत्याद्याः। तत्र स्मृतिर्भवति-"तरति अविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः॥" इति। मायया उपहितं चैतन्यम् ईश्वरसाक्षि भवति। मायया अवच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः। अतः एव वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण उच्यते "ततश्च तदुपहितं चैतन्यम् ईश्वरसाक्षि। तच्चानादि, तदुपाधेर्मायायाः अनादित्वात्। मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः। मायायाः विशेषणत्वे ईश्वरत्वम्, उपाधित्वे

साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः, न तु धर्मिणोरीश्वरसाक्षिणोर्भेदः" इति। अतः मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः। अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः।

पाठगतप्रश्नाः

१. मायाविद्ययोरेकत्वे काः श्रुतयः प्रमाणानि भवन्ति ?

२. ब्रह्मणः ततस्थलक्षणविषयिणी श्रुतिः का ?

३. जगत्प्रति यानि उपादानकारणानि सन्ति, ईश्वरस्य तदुपादानकारणापरोक्षज्ञानसद्भावे का श्रुतिः प्रमाणम् ?

४. परमेश्वरस्य कार्यकरणानुकूलप्रयत्नसद्भावे का श्रुतिः मानम् ?

५. जन्मनः आदित्वे का श्रुतिः प्रमाणम् ?

६. जगद्रुपत्वविषये वाक्यसुधाकारेण किमुक्तम् ?

७. "जन्माद्यस्य यतः" इति बादरायणविरचिते ब्रह्मसूत्रे कथं तद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहिसमासं दर्शयतु ?

८. "जन्माद्यस्य यतः" इति बादरायणविरचितस्य ब्रह्मसूत्रस्य निर्णयवाक्यं किम् ?

९. शास्त्रयोनित्वाधिकरणस्य विषयवाक्यं किम् ?

१०. वर्णकं हि किम् ?

११. ब्रह्मणः सगुणत्वप्रतिपादिनी एका श्रुतिरुदाह्रियताम् ?

१२. ब्रह्मणः सगुणत्वप्रतिपादिनी एका स्मृतिरुदाह्रियताम् ?

१३. मायाविद्ययोरेकत्वप्रतिपादिनी स्मृतिः का ?

१४. मायाविद्ययोः भेदविषये विद्यारण्यस्वामिना किमुक्तम् ?

१५. षड् अनादयः के भवन्ति ?

१६. प्रलयक्रमसद्भावे विष्णुपुराणे किमुक्तम् ?

१७. ब्रह्मणः द्विरुपत्वे काः श्रुतयः प्रमाणानि भवन्ति ?

१८. जीवेश्वरयोरभेदविषये भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः किमुक्तम् ?

१९. दशविद्यास्थानानि कानि ?

पाठसारः

परमानन्दावाप्तिरेव सर्वेषां वेदान्तानां मुख्यं प्रयोजनम्। ये मन्दमतयः सन्ति, तेषां परमानन्दप्राप्त्यर्थं सोपानं तावत्सगुणब्रह्मोपासनम्। नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं सगुणं ब्रह्म भवति।

निर्गुणब्रह्मप्राप्त्यर्थमादौ सगुणब्रह्म उपास्यम्। सगुणं ब्रह्म एव जगत् सृजति। सगुणे ब्रह्मणि जगज्जन्मादिकारणत्वं विद्यते। सगुणब्रह्मोपासनेन चित्तशुद्धिः भवति। चित्तशुद्धेरपरं नाम सत्त्वशुद्धिः। सत्त्वशुद्धिद्वारा ते परमानन्दम् आत्मानं प्राप्नुवन्ति। वयं सर्वे आत्मस्वरूपाः। किन्तु अज्ञानवशात् वयम् आत्मानं न जानीमः। अज्ञाननाशाय अस्माभिः कर्म कर्तव्यम्। उपासनमपि कर्मैव। अन्तिमे शुभम् अशुभं चोभयमपि त्यक्तव्यम्। अत एव श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उच्यते "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥"[१८/६६] इति। अत्र धर्मशब्देन अधर्म अपि गृह्यते। कारणं हि अत्र नैष्कर्म्यं विवक्षितम्। अर्थात् सर्वं शुभाशुभं कर्म परित्यज्यम्। निर्गतं कर्म यस्मात् तत् निष्कर्म, निष्कर्मणः भावः नैष्कर्म्यम्। शुद्धात्मा एव अज्ञानोत्थितसर्वकर्मरहितः भवति। मुण्डकोपनिषदि उच्यते "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥"[२/२/९] इति। अस्याः श्रुतेराशयस्तावत् शुद्धात्मनः प्राप्तौ सत्यां अविद्याग्रन्थिः सर्वसंशयाः च नश्यन्ति। अपि च सर्वकर्माणि क्षीयन्ते।

अधिगतविषयाः

- "जन्माद्यस्य यतः" इति बादरायणविरचिते ब्रह्मसूत्रे सगुणं ब्रह्म वाच्यं भवति।
- जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्।
- सगुणं ब्रह्म नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं भवति।
- अज्ञानं सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं च भवति।
- लक्ष्यस्य यावत्स्थितिकालः तावत्कालं लक्ष्ये न स्थित्वा यत् लक्ष्यस्य व्यावर्तकं भवति तदेव तटस्थलक्षणम्।
- कर्तृत्वं हि तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् इति।
- ब्रह्मणः नव तटस्थलक्षणानि प्राप्यन्ते।
- ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं "शास्त्रयोनित्वात्"[१/१/३] इत्यस्मिन् ब्रह्मसूत्रे दृढीकृतं वर्तते।
- सत्यसङ्कल्पसत्यकामादयः गुणाः सगुणब्रह्मणि एव सम्भवन्ति।
- अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिः चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः।
- कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्येवं जीवेश्वरयोः भेदः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अवच्छेदवाददिशा ईश्वरस्वरूपम् आलोचयत ?

२. "जन्माद्यस्य यतः" इत्यत्र कथं समासः प्रदर्शितः ?

३. जीवेश्वरयोः कीदृशः भेदः वर्तते ?

४. माया हि का ?

५. गुणत्रयं किम्?

६. कति अनादयः सन्ति ?

७. बिम्बप्रतिबिम्बवाददिशा परमेश्वरस्वरूपमालोचय ?

८. पृथिवी कुत्र प्रलीयते ?

९. तेजः कुत्र प्रलीयते ?

१०. श्रुत्यादिषु कथं ब्रह्मणः सगुणत्वं प्रतिपादितम् ?

११. का हि अविद्या ?

१२. जीवः हि किम् ?

१३. कति विद्यास्थानानि सन्ति, के च ते ?

१४. प्रलयक्रमः विष्णुपुराणानुसारेण आलोच्यताम् ?

१५. ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम् आलोचयतु ?

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि।

१. मायायाः एकत्वे श्रुतयः भवन्ति यत् “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”[श्वेताश्वतरोपनिषत्-४/०], “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥”[४/५] च इत्याद्याः।

२. तैत्तिरीयोपनिषदः भृगुवल्ल्यां उच्यते “भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरम् उपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मै एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् इति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति”[३/] इति तटस्थलक्षणविषयिणी श्रुतिः।

३. “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥”[//९] इति मुण्डकोपनिषद्गता श्रुतिः परमेश्वरस्य अपरोक्षज्ञानसद्भावे प्रमाणम्।

४. परमेश्वरस्य कार्यकरणानुकूलप्रयत्नसद्भावे तैत्तिरीयोपनिषद्गता श्रुतिः तावत् “सः अकामयत। बहु स्याम् प्रजायेयेति। स तपः अतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत। यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्।”[२/६] इति।

५. “भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरम् उपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मै एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् इति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति”[३/] इति तैत्तिरीयोनिषद्गता श्रुतिः प्रमाणम्।

६. वाक्यसुधाकारेण उक्तम् अस्ति “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेति अंशपञ्चकम्। आद्यं त्रयं

ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥" इति।

७. जन्म उत्पत्तिः आदिः अस्य इति तद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहिसमासः। यत्र विशेषणैः साकं विशेष्यरूपान्यपदार्थस्य अपि ग्रहणं भवति तत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहिसमासः। अस्मिन् सूत्रे विशेषणेन जन्मना साकं स्थितिलययोरपि ग्रहणं भवति।

८. अस्य सूत्रस्य निर्णयवाक्यम्- "आनन्दात् हि एव खलु इमाणि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति इति"[३/६] इति।

९. अस्मिन् अधिकरणे वर्णकद्वयं विद्यते। प्रथमे वर्णके "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेव एतत् यत् ऋग्वेदः"[२/४/०] इति बृहदारण्यकोपनिषद्गतं श्रुतिवाक्यं विषयः। द्वितीये वर्णके "तं तु औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि"[३/९/२६] इति बृहदारण्यकोपनिषद्गतं श्रुतिवाक्यं विषयः।

१०. सूत्रस्य एकप्रकारतात्पर्यार्थवर्णना यस्मिन् भाष्यांशे विद्यते तदेव वर्णकमिति उच्यते।

११.) श्वेताश्वतरोपनिषदि उच्यते "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि, त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः"[४/३] इति।

१२. श्रीमद्भगवद्गीतायामपि कथ्यते "सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति"[३/३] इति।

१३. तत्र स्मृतिर्भवति-"तरति अविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः॥" इति।

१४. पञ्चदश्याः तत्त्वविवेकप्रकरणे कथ्यते "सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते। मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञः ईश्वरः॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा। सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्॥"[/६, ७] इति।

१५. पञ्चदश्याः चित्रदीपप्रकरणे निगदितं "जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकम् अनादयः॥" इति।

१६. विष्णुपुराणे गद्यते "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् ! निष्कलं संप्रलीयते॥" इति।

१७. "यत्र हि द्वैतम् इव भवति, तदितरः इतरं पश्यति", "यत्र तु अस्य सर्वम् आत्मैव अभूत्, तत् केन कं पश्येत्"[बृहदारण्यकोपनिषत्-४/५/५], "यत्र न अन्यत् पश्यति, न अन्यत् शृणोति, न अन्यत् विजानाति, स भूमा, अथ यत्र अन्यत् पश्यति, अन्यत् शृणोति, अन्यत् विजानाति, तपल्पम्, यः वै भूमा तत् अमृतम्, अथ यदल्पम्, तन्मत्यम्"[छान्दोग्योपनिषत्-७/२४/], "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥"[श्वेताश्वतरोपनिषत्] च इत्याद्याः श्रुतयः विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणः द्विरूपत्वं कथयन्ति।

१८. भगवत्पादैः निगद्यते- "अत्रोच्यते अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्त अयं शारीरान्तर्यामिणोः भेदव्यपदेशः, न पारमार्थिकः। एकः हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ

सम्भवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहारः उपाधिकृतः यथा घटाकाशः महाकाश इति” इति।

१९. “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि” इति दशविद्यास्थानानि भवन्ति।

॥ इति नवदशः पाठः ॥